

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ

Під поняттям „політична опозиція” розуміють вияв соціального незадоволення, політичні рухи, які відстоюють альтернативні щодо правлячої політичної сили ідейні й політичні принципи та моделі розвитку, а також політичні партії, що не утворюють парламентську більшість та не підтримують урядовий курс. У державах сталої демократії, опозиція існує як окремий парламентський інститут, що має свої усталені традиції і діяльність якого регулюється правовими нормами. У державах, що не є демократичними, або знаходяться на шляху до демократії, опозиція не має повноцінних прав і не є легітимним парламентським інститутом, її діяльність в основному спрямована на формування контреліти і альтернативи діючій владі.

Метою даної роботи є розкрити суть поняття „інститут політичної опозиції”, визначити загальні принципи виокремлення в інститут. Проаналізувати процес становлення опозиції в Україні, та охарактеризувати значення інституту політичної опозиції для демократизації українського суспільства.

Методологічні аспекти функціонування політичної опозиції розглядалися у працях В.Бабкіної, Ю.Бадзьо, Д.Видріна, В.Горбатенка, Г.Постригань, А.Колодій, В.Крисаченка, І.Кураса, М.Михальченка, В.Танчера, Л.Угрин, Ф.Рудича, С.Рябова, Ю.Шведи, В.Чепиноги, В.Якушика, та інших. Серед представників зарубіжної політико-правової думки ХХ століття, які у своїх працях висвітлюють питання стосовно ролі, місця та значення парламентської опозиції у політичній системі суспільства, можемо назвати: Г. Алмонда, Х. Арендта, П. Бромхеда, Р. А. Даля, Р. Далтона, М. Дюверже, Ж. Зіллера, Г. Кречмера, Дж. Пауелла, К. Поппера, Дж. Сороса, К. Стромма, Г. Оберройтера.

Вивченням загально-теоретичних аспектів у діяльності політичної опозиції в Україні займаються О. Адамський, С. Бондар, Н. Вінничук, І. Зарицька, В. Микольченко, Н. Піскарьова, Т. Ткаченко, О. Совгіря, В. Чумак. Історичні особливості становлення розглядає О. Гарань, Т. Марискевич, Б. Кухта, І. Курас. Особливості взаємин влада-опозиція розкриті у роботах Т. Батенка, Ю. Бадзьо, І.Павленка, А. Романюка та Ю. Шведи. Трансформаційні процеси в українській політиці вивчають В. Вітковський, А. Колодій, Т. Кузьо, Ю. Мацієвський, В. Полохало, М. Рябчук, В. Якушик. Інституційним процесам у пострадянській Україні присвятили ряд серйозних теоретичних досліджень Т. Ткаченко, С.Головаха і Н.Панін. Над інституційною моделлю парламентської опозиції працюють С. Конончук і О. Ярош. Проте, можна сказати, що в такій постановці, інститут політичної опозиції в Україні, проблематика не розглядалася, що і становить наукову новизну статті.

Сам термін „інститут” походить від латинського слова *institutum* – стан, установа, звичай. Латинсько-російський словник О. Петрученко, виданий в 1914 р., дає наступний переклад цього терміну: 1) звичай, звичаєвий, стан викликаний устроєм, порядок домашнього або цивільного життя; 2) підприємство, починання, план; 3) настанова [8, С. 63]. У римському праві використовувалося поняття *institutio* (*institutiones*) – інституції, що означало "підручник". Найбільшої популярності набули інституції Гая. Інституціями була названа одна з частин зводу римського права імператора Юстиніана I. За минулі століття поняття інституту змінилося і розширилося, проте і сьогодні в ньому неодмінно зберігаються відгомони тих первинних значень, які додавалися йому в латинській мові [1, с.8-9]

Інститут як „правила гри” у суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми” визначає Д. Норт [11, С.17.]. Це визначення перегукується з трактуванням Т. Парсонса: інститути – "загальні моделі норм, які окреслюють категорії приписаного, дозволеного і забороненого поведінки у соціальних відносинах, для людей в їх взаємодії один з одним як членів суспільства і його різних підсистем і груп [19, Р.40].

Інституціональні утворення — діти певної епохи. Вони можуть бути й інструментом прогресивного розвитку, і гальмувати останній. Прикладом вдалого співвідношення політики й економіки є Англія. Англійці, відзначав А. Монкретьєн, пріоритет віддали економіці, і стали Великобританією. А превалювання ідеології в СРСР – стало могилою цієї імперії [6]. Найбільш досліджуваними інститутами є політичні, кількість і значення яких постійно зростає. Таке зростання пов'язано з складними суспільно-політичними процесами, які якісно змінюють зміст і механізм функціонування політичних інститутів. Така тенденція до зростання ролі одних і появи інших особливо актуальна для держав перехідного періоду, в яких відбувається активне перетворення суспільства за рахунок впровадження нових державних і суспільно-політичних інститутів, а також функціональному перегрупуванню прав, можливостей і обов'язків у середині них. До політичних інститутів відносять всю сукупність суб'єктів, які беруть участь у політичному житті суспільства, а це органи державного правління, законодавчі, судові органи, політичні партії, рухи, фронти, групи тиску, лобі тощо.

Політичні інститути являють собою реакцію на соціальну потребу, певну організацію її задоволення через спільну діяльність її суб'єктів. Роль і значення політичного інституту в суспільстві очевидна, але існує велике різноманіття цих інститутів, що пояснюється багатьма чинниками. По-перше нам відомі ті політичні інститути, з якими ми стикаємося найчастіше (державна влада, місцеве самоврядування, партії), по-друге, ми знаємо про існування тих політичних інститутів, які зіграють помітну роль і наша діяльність від них залежить (керівні структури на місцях, організації, осередки). По-третє, є ще такі інститути, які є достатньо відомі в інших державах і мало відомі в Україні (імпічмент, когабітація, омбудсмен). Тому вивчення цих інститутів є не таким уже й простим і тягне за собою багато особливостей.

У першій половині ХХ ст. представники інституціоналізму Е. Баркер, Дж. Брюс, Т. Коул, Г. Ласкі, К. Фрідріх вивчали базові інститути – державу, владу, політичні партії та бюрократію. Найважливішим політичним інститутом вважалася держава, яка здійснює управління над інститутами нижчого порядку. Пізніше, в межах нового інституціоналізму вже вивчаються і менш вагомими неформальні інститути. Загалом до теорій нового інституціоналізму відносять шість напрямків, а саме: нормативний інституціоналізм (вивчає роль норм у формуванні та функціонуванні інститутів для визначення індивідуальної поведінки);

інституціоналізм раціонального вибору (тут інститути є системою правил та заохочень, за умов дотримання яких, індивіди можуть збільшити власну корисність); історичний інституціоналізм звертається до вивчення історичних особливостей для подальшого створення політичного курсу; емпіричний інституціоналізм твердить, що є пряма взаємозалежність між структурою влади і способом реалізації політики; інтернаціональний інституціоналізм намагається показати роль інститутів, які функціонують поза межами національних і державних структур; соціальний інституціоналізм намагається найбільш повно охопити систему взаємовідносин між державою та суспільством, владою і громадянином.

Б. Кухта [9, с. 172] в українській політичній науці розглядає політичний інститут як "...специфічну форму організації владної діяльності та сталий засіб впорядкованості політичних відносин, що забезпечують стабільне, тривале функціонування політичної організації суспільства як важливішого структурного елементу політичної системи. Політичний інститут за допомогою різних правил, принципів і санкцій покликаний регулювати сфери життєдіяльності". А російський політолог В. Гельман [2, с. 6-7] під інститутами розуміє створені людиною обмежувальні рамки, які організують відносини між людьми. Інакше кажучи, інститути виступають своєрідними "правилами гри", які передбачають універсальні (формальні) та/або партикулярні (неформальні) норми та санкції, і тим самим задають стимули до певної поведінки. Загалом обидва теоретико-методологічні напрямки як інституціоналізм так і неінституціоналізм взаємодоповнюючи один одного зіграли чималу роль в науці вивчаючи всю різноманітність формальних та неформальних інститутів, що мають місце у політичному житті.

Для створення політичного інституту не достатньо лише задекларувати його появу, оскільки необхідним є впровадження прийнятих актів у практику, здійснення певного комплексу дій потенційних учасників процесу та функціонуючих державних органів. Зміст поняття інститут охоплює і поведінку індивідів, і їх інтереси, а ще – стратегії, систему цінностей, настановлень тощо. Інститут постає не тільки інституцією, а й організацією з притаманними тільки їй правилами, що випрацьовуються в процесі конкретної взаємодії встановлених норм з емпіричними втіленнями цих норм. Зрозуміло, що є багато політичних утворень, які не можуть існувати без встановлених норм, але є такі норми, які можуть не сприяти утворенню повноцінного інституту [7].

За словами С. Хантінгтона [15, с.34] політична інституціоналізація це „процес, за у якому організації та процедури здобувають цінність і стійкість. Вони не створюються за один день, і "політичний розвиток є в цьому сенсі повільний процес, особливо в порівнянні з набагато більш динамічним процесом економічного розвитку". Створення політичних інститутів, їх зміцнення, стабілізація і вкорінення в суспільстві являють собою деяку сукупність подій, які прийнято іменувати політичною інституціоналізацією. Термін "інституціоналізація" розглядається в літературі двоюко: по-перше, як установа, створення, формування нових інститутів (наприклад, створення безлічі партій і поява багатопартійної системи); по-друге, як закріплення, укорінення і стабілізація вже існуючих інститутів (наприклад, багатопартійна система стає необхідним елементом політичної системи, і партійна конкуренція розглядається суспільством як благо). Часто інституціоналізація трактується авторами одночасно і як установа, і як вкорінення інститутів [5, с. 3-4].

Результатом інституціоналізації як процесу є поява інституту як соціальної реальності. Інституціоналізація є "перетворення" норм, організацій, відносин в інститут. "Правило, яке інституціоналізоване, ототожнюється з інститутом" - пишуть Ж.-Е.Лейн і С. Ерссон [18, Р. 24]. У інституціоналізованому середовищі, як відзначає М. Фарукшин [14, с. 132], поведінка є більш стійкою і стабільною, оскільки інституціоналізація передбачає стійкість і звичність.

Хантінгтон [15, с.34] виділяє чотири критерії інституціоналізації: (1) адаптивність: чим більше адаптивна організація або процедура, тим вищий рівень її інституціоналізації; ніж вона менш адаптивна і більше ригідні, тим нижчий рівень її інституціоналізації, (2) складність: чим складніша організація, тим вищий рівень її інституціоналізації; складність може виражатися в множенні організаційних структур (ієрархічному і функціональному) і диференціації окремих типів організаційних підрозділів; крім того, організація, яка має багато цілей, в більшій мірі здатна адаптуватися до втрати будь-якої однією з цілей, чим організація, що переслідує одну мету, (3) автономія, яка "означає такий розвиток політичних організацій і процедур, при якому вони не є простими виразами інтересів конкретних суспільних груп; (4) згуртованість: чим більше згуртована організація, тим вищий рівень її інституціоналізації; чим більше вона роздроблена, тим нижчий цей рівень: "Уряди так само потребують згуртованості, морального духу, як і війська".

Отже, інституціоналізація – це перетворення якого-небудь політичного руху або явища на організовану установу; формалізація. Інституціоналізація – процес, а також результат процесу, в якому політичне явище стає впорядкованим, стандартизується за допомогою норм. Політична інституціоналізація – процес освіти, закріплення і визнання основними політичними інститутами політичних норм, процедур, цінностей і еталонів політичної поведінки, а також способів контролю за їх дотриманням. Політична інституціоналізація – найважливіша умова політичної стабільності. Вона залежить від ступеня автономності політичних структур, їх адаптації і інтеграції.

З огляду на те, що в суспільстві часто назрівають протиріччя і незгоди щодо правлячого курсу, тому повинна бути політична сила, яка би представляла на рівні парламенту це незадоволення. Тому, відповідно, для суспільної і політичної стабільності повинні бути чітко відрегульовані правила взаємодії прихильників і противників заданого курсу. Інституціоналізація опозиції є засобом конструктивного розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, складовою механізму стримувань і противаг у структурі відносин у сфері влади [16].

До причин формування політичної опозиції, відносять соціальне розшарування в суспільстві, національну нерівність, недосконалість виборчої системи, розчарування в ідеалах пануючого ладу, розкол еліт і незадоволені амбіції окремих діячів. Найбільш радикальних поглядів з питання про право народу на опір владі дотримувався французький філософ і літератор Жан-Жак Руссо. У своєму творі „Про суспільний договір, або Принципи політичного права” він висунув теорію „народного суверенітету”, згідно якої верховна влада належить народу. Держава в цьому випадку розглядається ним як результат „Суспільного договору”, „породження загальної волі народу [17, с. 33].

Процес інституціоналізації політичної опозиції у Західній Європі завершився переважно ще у другий половині XIX

століття. Там сформувалося ліберально-демократичне уявлення про політичну опозицію не лише як про групу людей, незадоволених діями влади, і тих, що прагнуть цю владу здобути, але, перш за все, як про інтегральний елемент процесу реалізації народної волі, так само необхідний, як влада і парламентська більшість. Тобто, опозиція стала сприйматися як елемент творення влади. А правове унормування її діяльності є одночасно юридичною умовою забезпечення ротації політичної влади, засобом корегування та обмеження влади більшості, однією з умов неможливості її абсолютизації. Основоположний принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову тут доповнюється також і розподілом повноважень у парламенті між більшістю і меншістю. Як говорив німецький конституціоналіст Д. Штернбергер, „толерантне ставлення, визнання, легітимізація і, зрештою, інституціалізація парламентської політичної опозиції є найвищим винаходом політичної культури” [20, С. 133.].

Політична опозиція в Україні почала своє існування з часу отримання незалежності від СРСР. Передумовою виникнення вітчизняної опозиції можна назвати той факт, що однією з найперших вимог демократичних сил, спрямованих на модернізацію тоталітарного режиму в СРСР наприкінці 80-х – початку 90-х років, була вимога проведення політичних виборів на альтернативних засадах. Завдяки цьому принципу утворилося підґрунтя для подальшого обрання до органів влади кандидатів, які є представниками народу, а не діючої влади. З того часу, власне, і зароджується розуміння того, що громадяни мають право висловлювати свої вимоги до влади і критикувати її дії.

Створюються „неформальні” рухи і організації, такі як „Демократична платформа” в КПРС, „Народний Рух України за перебудову” (згодом – Народний рух України). Саме члени Руху на III з’їзді у 1992 році чи не першими в Україні заявили про свою опозиційність чинній владі, основу якої становили комуністи. Втім, як зазначив Сергій Рябов [13, с. 14] і тут ще не вдалося обійтися без компромісного самовизначення – „конструктивна” опозиція.

Після президентських виборів 1999 – 2000 рр., коли у парламенті була створена пропрезидентська парламентська більшість, яка усунула від керівництва парламентом представників фракцій лівого політичного спрямування. А за результатами Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою у Верховній Раді були зареєстровані законопроекти про внесення змін до Конституції України, які вперше передбачали закріплення в Основному Законі поняття парламентської більшості. Після цього на розгляд ВР було внесено низку законопроектів, спрямованих на врегулювання статусу парламентської меншості (опозиції), які так і не були прийняті. І до сьогоднішнього дня в Україні немає жодного законодавчого акту, який би регулював діяльність опозиції і парламентської і позапарламентської. А в цьому є велика необхідність, оскільки відсутність правових норм і традицій, відповідно призводить до постійної конфронтації влади і опозиції. Представники більшості дозволяють собі не визнавати існування меншості, як впливової політичної сили, а меншість не пропонуючи реальних альтернатив популістично критикує дії уряду, більшості і президента. Присутня в Україні і непримиренна опозиція у вигляді ПСПУ, яка категорично проти всіх законодавчих ініціатив більшості і не об’єднується з жодною політичною силою.

А ще, в українському політикумі є особливість перетягування повноважень з боку тих політичних сил, які знаходяться в більшості, зокрема повноваження президента то обмежують, то розширюють, не кажучи вже про те, що практично під кожні вибори вносяться поправки до діючого законодавства стосовно перерозподілу виборчих округів і таке інше. Всі ці риси активно приписуються країнам з недостатнім рівнем розвитку демократії. Американський політолог Олександр Мотиль [12, с. 17–18.], вивчаючи посткомуністичні переходи, висловив думку про те, що слабкість політичних інститутів і запізнювання з реформами в Україні, кінець кінцем, пішли на користь української демократії. Завдяки цим особливостям розвитку країна отримала час для формування цивільного суспільства, демократичних політичних інститутів, сильної опозиції.

Після президентських виборів 2010 року, політичні сили, що опинилися в опозиції все активніше розгортають свою боротьбу і в парламенті (ігнорування засідань, блокування трибуни, димові шашки і т.д.) і поза ним (мітинги і пікети проти урядових угод з Росією). Не дивлячись на вислови представників провладного табору, про те, що в Україні нема опозиції [4, 10], влада змушена реагувати на ці дії. І за словами Роберта Даля, „чим менші витрати, пов’язані з тим, що треба терпіти опозицію, тим міцніший уряд. Чим більші витрати, пов’язані з приборканням опозиції, тим міцніша опозиція. З цього витікає, що умови, які забезпечують більш високий рівень міцності і для уряду, і для опозиції, сприяють виробленню й збереженню більш широких можливостей для того, щоб опозиція заперечувала дії уряду” [3, с. 18].

1. Быченков В. Институты. Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности. – М., 1996. – С.8-9.
2. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современном российском обществе // Полис. – 2003. – №4. – С. 6-25.
3. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х., 2002. – 216 с.
4. "Єдиної опозиції в Україні немає. – Режим доступу: <http://www.golosua.com/politika/2010/04/23/yedinoyi-opoziciji-v-ukrayini-nemaye-zarubinskij/>.
5. Зазнаев И.О. Вторая молодость „долгожителя”: концепт „политический институт” в современной науке. // Проблемы политической науки. Науч. ред. М.Х.Фарукшин. - Казань: Центр инновационных технологий, 2005. - С.3-29.
6. Институціоналізм. – Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,116/id,2930/
7. Кармазіна М., Олена Шурбована, „Институт” та „институция”: проблема розрізнення понять. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1308>
8. Категории политической науки. – М.: МГИМО, 2002. – С.261
9. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. — К.: Генеза, 1994., 368 с.
10. Литвин не бачить опозиції в Україні. – Режим доступу: <http://mycityua.com/news/country/2010/04/29/221536.html>
11. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги „Начала”, 1997. – С.137.
12. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 17 - 18.
13. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики. ж. Вибори і демократія. №4 (6). 2005. – С. 14
14. Фарукшин М.Х. Политические институты демократического общества // Перспективы развития современного общества: Материалы

- Всероссийской научной конференции (13-14 декабря 2002 г.). Часть I. – Казань: Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2003. – С. 132.
15. Хантингтон С. Демократизация в конце XX века. Пер. с англ. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
  16. Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України. Збірник статей «Політична реформа очима експертів: значення публічних консультацій», Червень. 2007, Київ. Український освітній центр реформ/МЦПД. – Режим доступу: <http://www.icps.com.ua/files/articles/46/79/VChumak-ed11.pdf>.
  17. Шляхтун П. "Політологія (теорія та історія політичної науки). К.: Либідь, 2002.- 576 с. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 574 с.
  18. Lane J-E., Ersson S. The new institutional politics: Performance and outcomes. – London and N.Y.: Routledge, 2000. – P.24.
  19. Parsons T. Structure and process in modern societies. – Glencoe, Ill., 1960. – P.177.
  20. Sternberger D. Opposition des Parlamenets und parlamentarische Opposition. In: Lebende Verfassung, Bd. I. – Meisenheim am Glan, 1956. – S. 133.

SUMMARY

Zubrytska D. INSTITUTE OF POLITICAL OPPOSITION IN UKRAINE.

Research institute of the general principles of formation of political opposition. The essence and meaning of opposition Institute. The process of registration of the opposition in certain political institutions in Ukraine. Deals with socio-political features that directly affect the intensity provovoho formation of this institute. Correlation between the level of democracy and full functioning of the institute opposition.